

Мясоєдова С. В.,

Національний університет «Юридична академія України імені Я. Мудрого», м. Харків

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕПРЯМИХ СПОНУКАЛЬНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті проведений аналіз семантичних особливостей непрямих спонукальних висловлень; досліджені ознаки мовленнєвої ситуації.

Ключові слова: спонукальність, непрямі спонукальні висловлення, мовленнєва ситуація, контекст.

В статье проведен анализ косвенных побудительных высказываний с глаголами в изъявительном наклонении; исследованы признаки речевой ситуации, в которой реализуется побуждение; доказана роль контекста в восприятии.

Ключевые слова: побуждение косвенные побудительные высказывания, речевая ситуация, контекст.

In the article the indirect illocutions with the indicative verbs are analyzed; the characteristics of the communicative situation in which the

Key words: illocution, indirect illocutions, communicative situation, context.

В українському мовознавстві спонукальність неодноразово ставала предметом осмислення в дослідженнях з морфології, а саме під час аналізу форм наказового способу дієслова, а також транспозитивних способових форм, які функціонують як наказові. Характеристика спонукального значення становить важливий аспект також досліджень із синтаксису речення, а саме опису типів речень за метою висловлення. Категорія спонукальності розглядалася в лінгвістичних працях із синтаксису, присвячених модальності речення взагалі й спонукальній модальності зокрема, де уточнювалися й доповнювалися її ознаки.

Проте всебічне дослідження такого своєрідного мовного явища, як непряме спонукування, передбачає розв'язання низки питань, першим із яких є характеристика спонукування як семантичної категорії. Слід описати спонукування як таке, що належить до кола модальних значень, які виражаються в реченнєвій структурі.

У працях, присвячених спонукальній модальності, принципових розбіжностей у визначенні самого поняття «спонукування» не спостерігається. Спонукуванням вважається «вольове» або «волюнтативне» відношення (Л. В. Бережан, І. Р. Вихованець, М. У. Каранська, О. С. Кондзеля та інші), особливістю якого є те, що воно відображає певну поведінку учасників спілкування: мовець повідомляє про свою волю й очікує, що слухач забезпечить відповідність між змістом повідомленого й дійсністю.

Особливістю спонукальних висловлень є те, що мовець, піклуючись про свої інтереси, намагається так висловити свої думки, щоб вплинути на співрозмовника, спонукати його діяти відповідно до своїх планів. Отже, структурно-семантична організація спонукального речення підпорядкована комунікативній меті мовця. Про зв'язок суб'єктивно-модальних семантичних категорій з комунікативною настановою речення йдеться в працях Т. В. Шмельової. Вона показала, як корелюють ці два різні аспекти речення — домовленнєвий, структурно-семантичний, і мовленнєвий, комунікативний. У модусі речення (суб'єктивно-модальному компоненті його семантики) виражено суб'єктивність «в інтересах мовця»: його ставлення до відображуваних ситуацій дійсності і їхні оцінки, уявлення стосовно достовірності тієї чи іншої інформації і т. ін. У комунікативному аспекті речення відображено суб'єктивність «в інтересах слухача»: комунікативна організація речення спрямована мовцем на те, щоб, піклуючись про успіх комунікації, керувати поведінкою співрозмовника [5, с. 81].

Осмислюючи з цих позицій спонукальне значення як різновид суб'єктивно-модальних значень, слід визнати, що його семантичний концепт (суб'єктивність «в інтересах мовця») являє собою ставлення до відображуваної в реченні ситуації як до бажаної, необхідної, доцільної, корисної. Що ж до комунікативного концепту (суб'єктивність «в інтересах слухача»), то спонукування - це керування поведінкою співрозмовника, а саме створення мотиву для виконання дії слухачем. Це завдання розв'язується в ситуації мовленнєвого спілкування. Адекватний опис спонукування як семантичної категорії передбачає врахування найважливіших ознак мовленнєвої ситуації, за якої повинна здійснитися воля мовця.

Існують різні точки зору на те, яка мовленнєва ситуація являє собою спонукальну. Це пов'язано з уявленням про її учасників, передусім про те, кого можна розглядати як потенційного виконавця спонукуваної дії. Багато з дослідників вважають спонукальною тільки ту ситуацію, коли названу мовцем дію покликаний виконати адресат мовлення (М. А. Жовтобрюх, О. В. Ісаченко, М. У. Каранська, Р. М. Новичкова, Н. В. Швидка). У цих працях представлено вузьке розуміння спонукальності. У широкому ж розумінні цього явища виконавцем названої мовцем дії може бути:

- 1) слухач (слухачі);
- 2) мовець і слухач (слухачі);
- 3) людина (люди), що не бере (не беруть) участі в діалозі;
- 4) слухач (слухачі) і людина (люди), що не бере (не беруть) участі в діалозі;
- 5) мовець, слухач (слухачі) і людина (люди), що не бере (не беруть) участі в діалозі;
- 6) мовець (у ситуації внутрішнього діалогу).

У роботі прийнятий широкий погляд на явище спонукальності. Спонукуванням є відношення, яке відображає волюнтативні стосунки між мовцем, який називає дію, що її необхідно виконати (не виконати), і слухачем, який повинен забезпечити її виконання (невиконання).

Типовою спонукальною ситуацією є та, де виконавцем названої мовцем дії покликаний (покликаний) бути адресат (адресати) висловлення, оформленого як пряме або як непряме спонукання, наприклад:

Чого ж ви сидите? Шити б укуні кудись на вигін або в гай над річку та й заспівали б (Леся Українка);
Може, на другий ріку мене роботу візьмете? (Б. Лепкий).

Поширеними слід визнати також ситуації заклику до спільної дії, виконавцями якої будуть не тільки слухач (слухачі), а й сам мовець, наприклад:

Побігли! [- сказав він і вони побігли] (Вал. Шевчук);
Голосувати. [Пруки було піднято] (О. Гончар);
Прозрімо ж! [Люди ми чи ні?] (М. Вінграновський).

Ситуація спонукання може бути комбінованою, коли мовленнєвий акт — заклик до спільної дії - сполучається з іншим актом — спонуканням слухача (слухачів) до самостійної діяльності, наприклад:

[Коли підійшли до пристані, Топченко, не кидаючи Лесіноїруки, сказав, звертаючись до Сірка і до Валентина] Ну, ви йдіть, мабуть до пароплава, а ми станемо в чергу і купимо квитки (М. Хвильовий).

Це речення містить два спонукальних висловлення: наказ Сірку й Валентину йти до пароплава й запрошення Лесі стати з Топченком у чергу, щоб купити квитки. Той факт, що висловлення **Ми станемо в чергу і купимо квитки** - це дійсно спонукання, а не Лесине бажання, впливає із сюжету оповідання, де Топченко - ревізор, який залицяється до Лесі, дружини свого підлеглого Валентина.

У ситуаціях, коли висловлення передбачає в ролі агенса не слухача, а третю особу, має місце подвійне або опосередковане спонукання. На це явище вказувалося в роботі Л. В. Бережан, яка назвала його «непрямим» спонуканням - через його опосередкованість третьою особою. Мовець, повідомляючи слухачеві про необхідність виконання дії кимось іншим, спонукає його бути посередником між ним і виконавцем дії - повідомити третю особу про свою волю й тим самим спонукати її виконати дію* Наприклад:

[Води в графині нема.] Хай набере з крана (М. Хвильовий) —
пор. **Я хочу, щоб ти передав йому, що води в графині нема й тим самим спонукав набрати води з крана; Сподіваюся, мені дадуть коні, щоб довести прилади і книжки?** (Вал. Шевчук) —
пор.: **Я хочу, щоб ви наказали своїм слугам дати мені коні, щоб довести прилади і книжки; Якщо встрієши, скажи йому, хай приходить** (Гр. Тютюнник) -
пор. **Я хочу, щоб ти передав йому, щоб він прийшов до мене.**

Спонукання здійснюється в таких випадках у двох мовленнєвих актах. Це явище відоме в семантичному синтаксисі як факт наявності в змісті висловлення модусу в модусі. У розглянутих реченнях воно виявляє себе як спонукання в спонуканні: **Я спонукаю тебе, щоб ти спонукав його, щоб він виконав дію.** Таким чином, у реченнях цього типу маємо здійснюване мовцем спонукання співрозмовника до спонукання якоїсь третьої особи виконати певну дію.

У реальних висловленнях української мови усі три семантичні компоненти (обидва спонукальні диктумний), як правило, не бувають експліковані в самостійних предикативних частинах речення за допомогою слів **спонукати, просити, вимагати** і т. ін. Спонукання вони можуть також виражати за допомогою граматичних категорій та в різні непрямі способи. Так, у висловленні:

Попрохаєте Василя, щоб дав вам селянську одежу (В. Винниченко) — спонукальний модусний компонент, виражений граматично у формі майбутнього часу «**попрохаєте**», яка набуває значення імперативу: **Я спонукаю вас [попрохати Василя, щоб дав вам селянську одежу].** Змістовий компонент **попрохати** є спонуканням до диктуму **дати селянську одежу: Василю, я прошу тебе, [щоб ти дав мені селянську одежу].** Що ж до власне диктуму, то він репрезентується підрядним реченням — трансформом якого може бути інфінітивне словосполучення:

Попрохаєте Василя дати вам селянську одежу.

Переказування спонукання пов'язане з авторизацією, тобто посиланням на ініціатора волевиявлення:

Дядьку, дядьку! Казали тітка Полька, щоб ви додому йшли, ваші гості з Харкова приїхали (Гр. Тютюнник).

Опосередкованим спонукання буває тоді, коли ініціатор волевиявлення не дорівнює мовцеві, оскільки волевиявлення відбувається в двох мовленнєвих актах. У першому тітка Полька висловлює свою волю щодо виконання дії третьою особою. У другому волю ініціатора волевиявлення переказує потенційному виконавцю дії посередник (у першому мовленнєвому акті він слухач, а в другому — мовець). Спонукання, що його належить здійснити слухачеві (**спонукай його йти додому**), є модусом стосовно дії того, кого він буде спонукати (**нехай він йде додому**), й водночас диктумом, на який спроектовано спонукання мовця (**я спонукаю тебе за дорученням тітки Польки**).

Якщо, відповідно до задуму мовця, у здійсненні опосередковано спонукуваної дії буде брати участь, крім адресата, ще хтось інший, то другий мовленнєвий акт буде закликком до спільної дії, наприклад:

Так тому й бути: благословляю... коли не бреше і сурйозно наміряється оженитись (М. Хвильовий) —
пор. **Передай йому, що я дозволяю вам одружитися Щ Одружуйтесь,**

Оскільки дозвіл одружитися адресований у цій ситуації тільки дочці» хоча стоюється він також її нареченого, то очевидно, що мовець передбачає, що нареченому буде повідомлено про дозвіл катері: **Мати нам дозволила одружитися,** що по суті буде закликком до спільної **ті Давай одружимося.**

Подвійне чи опосередковане спонукання можливе також у ситуаціях заклик* до спільної дії мовця, слухача й особи (осіб), що не бере (не беруть) участі в розмові, наприклад:

[Карпо знов нахилється до парубка, що вигортав полову з-під маиатя]

А як не схочить сьогодні заплатити усім, кидати зараз же. всім роботу мого! А як буде хто... тес... значить, не пристають до нас, під ребра - й амінь...] (В. Винниченко)

У цьому випадку мовець планує змову проти роботодавця, тому він інформує про свої плани тільки одного з потенційних виконавців дії (*парубка, що вигортає полову з-під машини*) і передбачає, що той повідомить про це інших, закликаючи їх до спільної дії.

Адресатом спонукання може бути сам мовець у випадку автокомунікації, внутрішнього діалогу, коли мовець звертається зі спонуканням до самого себе, як у прикладі:

[Астрономові здалося, що блукає він уже роки,..] «Треба таки йти,[- гадав він. - Рано чи пізно я натраплю на село. Там можна буде переїсти й спочити;] головне, подолати цю кляту дорогу!» [Астроном засунув вузькі долоні в рукави і, притупуючи, побіг] (Вал. Шевчук).

Як зазначає І.І. Ковтунова, звернення до себе - це не монолог, а діалог між різними аспектами людського *я*. Такий внутрішній діалог характерний для людей з розвиненою самосвідомістю. Спонування виходить від найвишого *Я* - Свісті, Розуму, Етичної свідомості й адресовані вони тому *я*, що взаємодіє із зовнішнім світом [2, с. 64 - 65]. Приклад підтверджує це положення:

*Як страшно тут, як темно! Там радіють,
А тут... Тікати краще відсіля, -
Вернись додому, там дізнаюся правди
І вип'ю вже гіркот до останку*
(В. Самійленко).

Отже, злиття суб'єкта й адресата мовлення в таких випадках є суто зовнішнім, вони хоча й тотожні, все ж різні за своєю роллю учасників внутрішнього діалогу. «Якщо в такого роду випадках можна говорити про роздвоєння, то про таке роздвоєння, коли дві різні сторони *я* людини не стають незалежними, не відособлюються одна від одної, але вступають в активну взаємодію - діалог» [2, с. 65], як-от:

[Крізь віконце лилася блідава, мов нежива, ніч, і домовика потягло на світло зір... «Мене зачарувала ця дорога думав далі домо про дім, а не про дороги» (Вал. Шевчук).

Мовець може також дорівнювати агенсу, тобто виконувати дію, стосовно якої здійснюється спонування. Так буває тоді, коли він порушує правила рольового спілкування й бере на себе обов'язки адресата спонування. Це можна пояснити на такому прикладі. Усім відома ситуація, коли конферансьє під час концерту проголошує ім'я музиканта й робить невідворотним його виступ. Іншими словами, повідомлення про його виступ спонукає музиканта вийти на сцену й грати. Традиційно ролі конферансьє й музиканта виконують різні люди. Якщо ж обов'язки конферансьє виконує сам музикант, то, проголошуючи виступ як конферансьє, він є і тим, хто спонукає до дії, і її виконавцем, пор.:

[А на сцені стояв уже ти. Він узяв на себе роллю й конферансьє.]

- Відомий балалаєчник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого Санкт-Петербурзького Андрєєва: шСвітліт місяць ясний».

[Ти оголосив як конферансьє, і взяв балалайку як артист] (М. Хвильовий).

Для формування спонукального значення релевантний не тільки склад учасників мовленнєвого спілкування, з й характер цих учасників: соціальні ролі мовця й слухача, їхні особисті стосунки, плани й бажання. Ці ознаки визначають характер спонування й формують різні його відтінки.

Аналіз спонукальності як семантичної категорії передбачає вивчення цих відтінків, які звичайно розглядаються як різновиди спонування.

Факт наявності семантичних різновидів спонукального значення (наприклад, таких, як вимога, прохання, порада і т. ін.) хоч і визнається мовознавцями, однак у питанні про їх класифікацію є багато різнотлумачень і суперечностей. У більшості лінгвістичних описів окремі різновиди спонування згадуються лише як приклади значення волевиявлення. Дехто з дослідників намагається систематизувати основні вияви волюнтаристичних відношень за інтенсивністю (Л. В. Бережан), або з урахуванням зацікавленості мовця й адресата у виконанні дії (Л. В. Фоміна), або залежно від стосунків між учасниками мовленнєвого спілкування та їхнього ставлення до дії (О. П. Володін, О. І. Беляєва, М. Ф. Косилова, В. С. Храковський). Однак повний перелік відтінків спонукального значення та їхній системний опис відсутні. Це пояснюється тим, що не існує (і, мабуть, не може існувати) граматичних або лексичних критеріїв розмежування семантичних інтерпретацій спонукального значення. Виняток становлять дієслова-перформативи на зразок *прошу, вимагаю, наказую* і т. ін., які входять до невеликої за складом групи засобів, що виражають цю мовну категорію, й обмежені в своєму функціонуванні. О. В. Бондарко вважає, що різні інтерпретації спонування навіть не потребують граматичної маркіровки, оскільки в кожному конкретному мовленнєвому акті слухач, якщо він правильно співвідносить свою соціальну роль із соціальною роллю мовця, здатний однозначно конкретизувати волевиявлення, яке було висловлене мовцем [4, с. 187]. На думку О. В. Падучевої, «висловлення без експліцитного перформативу часто мають неоднозначну іллокутивну функцію. Правильне розуміння іллокутивної функції висловлення іноді майже в невловимий спосіб визначається ситуацією» [3,45]. До того ж висловлення часто містить у собі більше, ніж один різновид спонукального значення (наприклад: порада й заохочення, прохання з порадою й бажанням, прохання з вимогою й т. ін.). Спонукальний ефект часто досягається сукупністю спонукальних висловлень, що поєднуються в складному або комплексному мовленнєвому акті, «усередині якого одні компоненти створюють умови для успішного виконання інших» [1, с. 114]. Усе сказане стосується передусім непрямих спонукальних висловлень: оскільки спонукальне значення є для них вторинним, похідним, то, набуваючи імперативного звучання, ці форми додають до нього первинний смисл, властивий їхній граматичній будові, ускладнюючи спонування додатковими модальними значеннями. Виражаючи спонування в непрямий спосіб, а саме без залучення дієслівних форм імператива, мовець може посилити експресивність висловлення, що сприяє створенню переконливої мотивації для слухача у виконанні дії,

а отже й збільшенню ілюкутивної сили висловлення. Іронія, сарказм, тонкі натяки, емоційні сплески, органічні для непрямих **спонукальних висловлень**, визначають їхню роль як **конструкцій**, що не тільки забезпечують процес мовної комунікації, а й надають йому естетичної цінності.

Література:

1. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. - М. : Прогрессе, 1989. - 227 с.
2. Ковтунова И. И. Поэтический синтаксис. - М. : Наука, 1986. - 207 с.
3. Падучева Е. В. Актуализация предложения в составе речевого акта // Формальное представление лингвистической информации. - Новосибирск: ВЦ СО АН СССР, 1982. - С. 38-63.
4. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Под ред. А. В. Бондарко. - Л.: Наука, 1990.
5. Шмелева Т. В. Смысловая организация предложения и проблема модальности // Актуальные проблемы русского синтаксиса. - М. : Издательство Московского университета, 1984. - С. 78-101..